

«ЭЛЕУМЕТТИК МЕМЛЕКЕТ» КОНЦЕПЦИЯСЫ ҚАЛЫПТАСУНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРИ

Қазіргі таңда өркениетті даму жолына түсken мемлекеттердің қызметтері саласында әлеуметтік қызметтері маңызды жүзеге асыруда. Бұл қызметтердің ішіндегі ең күрделісі әрі өте байыптылықты қажет ететін бағыты әлеуметтік саладағы қызметтер болып табылады. Өйткені, біріншіден, әлеуметтік мәселе адамдардың өмірі мен тұрмыс-тіршілігіне тікелей қатысты болғандықтан үнемі күн тәртібінде тұрады; екіншіден, мемлекеттің әлеуметтік қызметтері әрқашан халықтың назарында болып, оның талқысы мен сынына түсіп отырады [1]. Сондықтан да әлеуметтік қызметтер мемлекеттілікті орнықтыру мен мемлекетті басқаруда аса маңызды орын алады. Әсіресе, мемлекет және құқық теориясында, қоғамның және мемлекеттің құрылу концепциясын жаңа көзқарас тұрғысынан талдауды қайта қарау және оны жаңа жағдайларға бейімдеу байқалуда. Бұл ең алдымен мемлекет пен қоғам туралы маркстік көзқарастардан ауытқумен және коммунизм туралы идеяның дағдарысқа ұшырауымен байланысты болды.

Қазақстан Республикасы өзін конституциялық деңгейде әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырды. Қазақстан Республикасының 30 тамыз 1995 ж. қабылданған Конституциясының 1-бабының 1-тармағы «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және

әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адам өмірі, құқықтары мен бостандықтары – деп бектілген [2].

«Әлеуметтік мемлекет» ұғымының мәніне үçілетін болсақ, бұл ұғым алғаш рет неміс ғалымы Лоренц фон Штейннің 1850 жылы жарық көрген енбекінде кездеседі. Германияда XIX ғасырда негізі қаланған либералдық, оның ішінде социалистік идеяларға қарсы әлеуметтік мемлекет концепциясының идеялары гуманды және нақты жүзеге асыра алатындей болып көрінді. Бұған қазіргі таңда социал-демократиялық Швециядан бастап және қазіргі заманғы Германияның жетістіктерімен аяқтай отырып, мұны дәлелдейтін көптеген мысалдар табуга болады.

Жалпы қоғамдық өмірдің құрылышына деген көзқарастарды тұра мағынасында түсінуге болмайды, мұнда қоғамның пайда болуының, дамуының тарихи шарттарын түсіну және талдау міндетті түрде қажет.

Сондықтан біздің әлеуметтік мемлекет концепциясымен байланысты мәселені қарастырудан бұрын мемлекеттің пайда болуы мен дамуының тарихи алғышарттарына көnl бөлу қажет. Әлеуметтік мемлекет теориясының көпжылдық тарихына қарамастан (зерттеушілердің пайымдауынша, бұл екі жүз жылға жуық уақытты қамтиды) қазіргі таңда да әлі сол бұрынғы шешілмеген мәселелер орын алада. Көптеген зерттеушілер көзқарасына сәйкес, социалистік идеялар мен капитализм модернизациясына жауап ретінде пайда болған әлеуметтік мемлекет концепциясы өзіне саясаткерлердің, философтардың, әлеуметтанушылардың және зангерлердің назарын аудартуда.

Әлеуметтік мемлекет концепциясының мазмұнын не құрайды, ол қоршаған ортаниң өзгеруімен өзгерді ме, жоқ әлде өзгеріссіз қалды ма? Ғылымда бұл сұраптарға әлі нақты жауап табу қыын. Дегенмен, осы мәселені зерттеуші ғалымдардың енбектерінде жүгіне отырып, қазіргі таңда әлеуметтік мемлекет туралы қалыптасқан белгілі бір ұғым-түсінктерді, тұжырымдарды анықтап көрсетуге болады.

Әлеуметтік мемлекет идеясының пайда болуы екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Батыс Еуропа елдеріндегі күйзеліс пен аштықтың салдарын жоюға бағытталған экономика саласында жүзеге асқан қайта құрулармен байланыстырылады, сондай-ақ бұл кенестік социализмге, оның жоспарлы шаруашылығына, толық жұмыспен қамту және барлығын әлеуметтік қамсыздандыру саясатына өзіндік балама жауап болды [3].

Әлеуметтік мемлекет концепциясының негізін «теңдік немесе бостандық» басымдығы мәселесін шешуге ұмтылыс, сондай-ақ әрбір жеке тұлғаның адамға лайықты өмірге, білім алуға, тұрғын үйге, медициналық қызмет көрсетуге, әлеуметтік қызметтерге құқығы бар және бұған мемлекет әлеуметтік әділеттілікті, азаматтарының тұрмыс жағдайын көтеруді өз жауапкершілігіне алу арқылы қол жеткізеді деген идеялар құрайды [4]. Сондай-ақ кейір зерттеушілер құқықтық мемлекет пен әлеуметтік мемлекет идеяларының байланысына, олардың өзара келісіміне, концепцияның ұлттық бірлесуге және ынтымақтасуға әсер ететін шоғырландыруши роліне көnl бөледі.

«Әлеуметтік мемлекеттің» бір жағынан қажеттілігін, екінші жағынан мүмкіндігін тудырған факторларды жан-жақты талқылау «Концепция «Государства благосостояния» (Дискуссия в западной литературе 80-х годов)» сараптамалық жинағында берілген. Олар:

1) Әлеуметтік факторлар: жұмысшы табының негізгі тапқа – өндірушіге айналуы, оның біліктілігі мен білім деңгейінің өсуі, материалдық және мәдени қажеттіліктерінің біршама көнеюі;

2) Саяси факторлар: ішкі – капитал елдерінде ұйымдасқан жұмысшы қозғалыстарының өсуі және күшеюі; сыртқы – капиталистік елдерге тұрақты ықпал ететін социалистік мемлекеттердің өмір сүруі;

3) Экономикалық факторлар: XX ғасырдың 50-жж. бас кезінен 70-жж. ортасына дейін шаруашылықтың тез қарқынмен дамуы, ғылыми-техникалық прогрестің жеделдеуі және енбек өнімділігінің артуы;

4) Кешенді фактор: буржуазиялық мемлекет функциясының елеулі өзгеруі, оның аса ірі кәсіпкерге және ұлттық табыстың реттеуісіне айналуы, қоғамның әлеуметтік-саяси тұрақтылығына қол жеткізу үшін экономикалық және әлеуметтік процестерді мемлекеттік реттеудің бірінші орынға шығуы [4].

Әлеуметтік мемлекеттің концепциясын тудырған факторларды зерттеу көптеген көмексліктерді жоюға көмектесетіні анық, мысалы, әмбебаб идеялардың (әділеттілік, бостандық, теңдік) уақытша сабактастығы мен олардың осы концепцияға сәйкестелуін анғаруға болады. Бірақ

сонда да концепцияның толық еместігі, әлеуметтік мемлекет теориясын тудырған себептердің анық сұлбасын құруға мүмкіндік беруші факторлар арасындағы байланыстырушы буынның болмауы да анық байқалады.

Әлеуметтік мемлекет идеясы, оның салдары, сондай-ақ оның нақты мемлекетте жүзеге асырылуы терен үдерістер негізінде жүзеге асырылады. Бұл процесстер – жеке бас иғлігіне ұмтылыс пен оны өзге ерікті тұлғалардың ықпалының жүзеге асырылуы мүмкін емес екендігін түсіну арасындағы бітіспес күрес. Бостандықта бет алу – түрлі соның ішінде социалистік, сондай-ақ либералдық концепциялардың пайда болуына жағдай жасаған және «әлеуметтік мемлекет» концепциясының пайда болуының негізгі себебі болған, барлық өзгерістердің алғышарты болды.

Бұл көзқарас тұрғысынан әсіресе батыстың белгілі философы, әлеуметтанушысы Ю.Хабермас позициясы қоңіл аудартады: «идея социального государства, унаследованная от социальных движений XIX века, обусловленных утопическими представлениями ранних социалистов, выраженных в идее «освобождения труда», которое должно привести к созданию ассоциаций свободных и равных производителей как новой формы общественной жизни, стала традиционной идеей социал-демократии» [5]. Неміс зерттеушісі Х.Гайслердің пікірінше, XIX ғасырда әлеуметтік саясаттың жүзеге асырылуына себеп болған жағдай – еңбек пен капитал арасындағы шиеленіспен байланысты, оның мақсаты жалдамалы жұмысшылардың жағдайын жақсарту болды. Дәстүрлі әлеуметтік саясат жақсы нәтижелерге алып келді, нақтырақ айтсақ, еңбек пен капитал арасындағы қайшылықтың бәсендеуіне (яғни жұмысшылар мәселесіне айналған – әлеуметтік мәселенің шешілуіне) алып келді.

«Еңбек еркіндігі» туралы пікір «әлеуметтік мемлекет» жобасында өзіндік сипатқа ие болды: «адамға лайықты қатынастар», еңбек қатынастарындағы революциялық өзгерістерден емес, еңбек жағдайын жақсартуға, жұмыспен толық қамтуға және әлеуметтік қамсыздандыруға бағытталған бірқатар реформалардың нәтижесінде біртіндеп қалыптасуы керек. «Әлеуметтік мемлекет» идеясын жүзеге асырудың жетістік капиталистік өндірістің өсуін қамтамасыз етудегі, дағдарыстың құбылыстарды жұмсарудың, жұмыс орындары жойылуының алдын алу дағы және жалдау бойынша еңбек ететіндердің мәртебесін көтерудегі мемлекеттік биліктің қабілетіне байланысты. Сонымен, зерттеушілердің пайымдауынша, «әлеуметтік мемлекет» концепциясының негізінде әлеуметтік мәселені (жұмысшылар мәселесін) мемлекет көмегімен шешуге ұмтылыс жатыр.

Бірқатар зерттеушілер «социальное государство – это государство, в котором экономика, политика, идеология, законодательство, правоприминительная практика и другие сферы общественной жизни основываются на моральных, общечеловеческих принципах социальной справедливости, равенства и общественной солидарности и направлены на создание условий, необходимых для достойной жизни и свободного развития каждого человека, в котором конституционно закреплены и гарантированы, реально обеспечиваются и соблюдаются основные экономические и социальные права и свободы человека и социальные обязанности государства перед обществом и человеком» [6] деген пікірді ұстанады.

Олар мемлекет «әлеуметтік» сипатта болуы үшін, онда экономиканың, саясаттың, құқықтың әлеуметтік бағдары, адамның негізгі әлеуметтік құқықтары мен бостандықтары, әлеуметтік келісім мен әлеуметтік әділеттілік механизмдері, адамға лайықты өмір мен оның еркін дамуы, шүғыл «әлеуметтік теңсіздікті» болдырмау шаралары; адамды әлеуметтік қолдау, көмек беру және қорғаудың жеткілікті деңгейі, қоғамның әлеуметтік қорғалмаған тобын қолдаудың арнаулы шаралары дұрыс деңгейде танылған, бескілдіктермен қамтамасыз етілуі қажет [6].

Сондай-ақ әлеуметтік мемлекеттің төмендегідей белгілері атап көрсетіледі: мемлекеттің әлеуметтік саясатты жүзеге асыруының құқықтық табиғаты – әлеуметтік үдерістерді реттеу мен бақылауды жүзеге асыру құқығы; бюджеттік әлеуметтік төлемдердің болуы; әлеуметтік қорғау, әлеуметтік қамсыздандыру мен жұмыспен қамтушылықты қамтамасыз етудің мемлекеттік жүйесінің болуы; өз азаматтарының жақсы тұрмыс деңгейі үшін жауаптылық; азаматтық қоғам институттардың болуы [6]. Осылайша, зерттеушілердің пікіріне сәйкес, әлеуметтік мемлекет азаматтарын жұмыспен қамтамасыз ету, еңбекті қорғау, мемлекеттік бюджет арқылы табыстарды бөлу, өмір сүру минимумын қамтамасыз ету, кәсіпкерліктің дамуына ықпал ету, білім, мәдениет, отбасы, деңсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру т.б. жағдай жасауға бағытталған [7]. Мұндай мемлекет «байлыққа қарсы емес, кедейлікке қарсы күресу керек, ол игілікті бөлу кезінде жеке меншіктің әлеуметтік функциясын марапаттай отырып этатизмге жол бермейді» [7].

С.В.Калашниковтың айтуынша, мемлекетте бұл барлық белгілер бір мезетте пайда болмады, олардың туындау үдерісі уақыт кеңістігінде созылған және әлеуметтік мемлекеттің даму кезеңдерін аңғаруға мүмкіндік береді: алғашқыдан (әлеуметтік қамсыздандыру, әлеуметтік қорғау, деңсаулық сақтау мен білім беру функцияларының пайда болуы мен дамуы, олардың құқықтық негізі, әлеуметтік бюджеттің және маманданған әлеуметтік құрылымдардың болуы) әлеуметтік мемлекет орнағанға дейін (әлеуметтік мемлекетте мемлекеттің әлеуметтік мақсаттары мен нарық талаптары арасындағы қайшылықты жоюға бағытталған әлеуметтік саясат жүргізу функциясының пайда болуы, құқықтар мен міндеттер жиынтығының асимметриясын компенсациялау, әлеуметтік факторлар арқылы жоғары экономикалық көрсеткіштерге қол жеткізу, тиімді экономика көмегімен әлеуметтік тәуекелдерден жоғарғы деңгейдегі қорғауды қамтамасыз ету, осы кезеңдегі құрылатын мемлекет типі «осында мемлекеттің тұрақты белгілеріне негізделеді, тек бұл мемлекет әлеуметтік мақсаттарға және оған қол жеткізу механизмдерін, әлеуметтік мемлекеттің негізгі қағидаларының дамуын қамтамасыз етеді») [6]. Осылайша, әлеуметтік мемлекетке тиісті функциялардың саны мен мәніне байланысты класификациялау жүргізіледі.

Жоғарыда айтылған ғалымдардың көзқарастары жай (қарапайым) әлеуметтік мемлекет түсінігінен қатты ерекшеленеді. Себебі ол бойынша әлеуметтік мемлекетті адамның әлеуметтік-экономикалық құқықтарын (енбек ету, демалыс әлеуметтік қамсыздандыру құқығы) жариялаумен немесе зейнетакы мен өзге де төлемақыларды таратумен байланыстырады.

Жоғарыда келтірілген анықтамалар негізінде «әлеуметтік мемлекеттің» әлеуметтік-демократиялық, либералдық, консервативтік концепциялары қалыптастырылды. Бір-бірінен ерекшеленсе де, олардың ортақ белгісі – мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік саладағы позитивті ролі.

Ғылыми зерттеулерде осы концепцияны ұстанатын ғалымдардың пікірі бойынша, «әлеуметтік мемлекеттің» басты мақсаты – демократияны кеңейту, барлық азаматтарға табыстарды әділетті бөлу жолымен зани, саяси ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік құқықтарды беру: «әлеуметтік-демократиялық және буржуазиялық-либералдық реформизмде әлеуметтік әділеттілік кепілі ретінде «әлеуметтік мемлекеттің» демократиялық тұжырымы басым орынды иеленді». Үкімет бақылауында өмірдің кепілді стандарттарын қамтамасыз ету арқылы «әлеуметтік мемлекет» әртүрлі санаттағы халықтың табыстардағы, білім беру деңгейіндегі және жұмыспен қамтудағы теңсіздікті бәсендедеді деп тұжырымдалады. Бұның барлығы қоғам өмірінен әлеуметтік - таптық жанжалдарды жою, жүйеге халықтың мүмкіндігінше кең көлемін интеграциялау құралы ретінде қаралды.

«Әлеуметтік мемлекет» идеясының көптеген ұстанушылары – либералдар, сондай-ақ социал-демократтар ең басынан оның қажеттілігін «капитализмді легитимдеу» көзқарастарымен негізделген. Бұл көзқарасқа сәйкес «әлеуметтік мемлекет» капиталистік емес немесе тіпті антикапиталистік элементтерден (мемлекеттік бөлу, антимонополиялық заңнама, т.б.) тұрса да, ол, қоғам онсыз өмір сүре алмайтын, «қажетті зұлымдық» деп танылады, себебі нарық жүйесі мемлекеттің араласуынсыз еркіндікті шектеу мен әділетсіздіктің артуына алып келеді. Шектелмеген нарық теңсіздікті арттырады және төменгі орында тұрған тұлғалардың нарықта өз қажеттіліктерін жузеге асыруға мүмкіндіктері болмайды. Осыдан олардың еркіндігі шектеледі, олар әділетсіздіктің құрбандарына айналады. Сондықтан «әлеуметтік мемлекет» игіліктерді бөлудің нарықтық жүйесінен болатын әділетсіздіктерді қалпына келтірудің және артықшылықсыздардың еркіндігін арттырудың құралы болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Милецкий В. П. Социальное государство: эволюция теории и практики(политико-социологический анализ): Автореф. дис. ... док. полит. наук. СПб.: 1998. -28с.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. –Алматы: Жеті жарғы, 2008. -40б.
3. Алексеев. Н. Н. Идея государства. 2-е изд. СПб.: Изд-во. Лань, 2001. -244с.
4. Иваненко В. А., Иваненко В. С. Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты. СПб.: Юридический центр Пресс, 2009. -112с.
5. Хабермас Ю. Новая неопределенность: кризис государства благосостояния и истощение утопических идей // Концепция «Государства благосостояния» (Дискуссия в западной литературе 80-х годов). Ч. 1. Теоретические основы «государства благосостояния». М., 1988.

6. Калашников С. В. Функциональная теория социального государства. М.: Изд-во. Экономика, 2002. -278с.
7. Лукашева Е. А. Социальное государство и защита прав граждан в условиях рыночных отношений // Социальное государство и защита прав человека. М.:1999.№2 С.97-106.

Резюме

В данной статье рассматриваются история становления идеи социального государства, также раскрываются основные концепции развития идеи социального государства.

Summary

This article discusses the history of the formation ideas of the social state also reveals the basic concept development of the idea of the social state.